Постіль застелена полотном, коло стола на задній і передній лаві засіли куми, на краю печі рядком діти. Вони поспускали рукави, як стадо перепелиць, що спочивають, але всі готові летіти. Куми зате сиділи як вкопані, лишень руками діставали хліб або чарку горілки, але і руки найрадше не рухали б, лишень спочивали би, зігнені в кулак на колінах. Нерадо вони брали хліб та чарку. Каганець блимав на припічку і потворив з кумів великі, чорняві тіні і кинув їх на стелю. Там вони поломилися на сволоках і також не рухалися. Коло стола схилений стегяв Іван, господар хати і тато маленької дитини, що її охрестили.

— Будьте ласкаві, мої куми, та випийте ще по одній. Хоч це не горілка, а болото, але з мужиком то так мається:

що де у світі є найгірше, то він має то спожити, що де в світі є найтяжче, то він має виконати...

— На то ми роджені,— відповідали набожно куми. Як чарка обійшла коло, то Іван її поставив лігма коло пляшки, бо боявся, аби не впала, така маленька, на землю.

— А закусіть... Та й дивіться, який мене клопіт найшов у самі жнива, у сам вогонь. А я, бігма, не знаю, що з цьог о має бути?! Чи маю лишити жнива та й обходити жінку і варити дітям їсти, чи я маю лишити їх тут яа ласку божу та й тягнути голоден косою? Бо вже моє таке має бути, бо у такий час ніхто до хати не прийде за великі гроші. На тобі, Іване, дитину та й радуйся, бо ще їх мало маєш!

— Не марікуйте1 , куме, та не гнівіть бога, бо то його воля, не ваша. А діти — піна на воді, щось на них трісне — та й понесете всіх на могилу.

— У мене не трісне, але там, де є одно, там трісне...

— Куме Іване, дайте трошки спокій, бо жінка, як мається звичай, у такім стані, то їй не треба цього слухати, бо така мова не дає здоров'я. Колись іншим, ліпшим часом.

— Я вас дуже перепрошую за мою таку мову, але ви гадаєте, що я за неї дбаю або за дітьми дбаю, але за собою я дбаю?! Бігме, не дбаю, най їх зараз вихватає та й мене з ними! Овва, ото би ми втратили рай на землі і маєтки лишили!

Куми вже не обзивалися, не перечили, бо бачили, що Івана не переможуть, і хотіли, аби скоріше виговорився, бо борше2 їх пустить спати. Іван встав від стола, спинився насеред хати, спустив руками так, як діти на печі, і почав до них балакати:

— Та чому не летите з моєї голови? Я вам розчиню і вікна, і двері, гай!..

Діти засунулися на піч так, що їх не було вже видко.— Ади, саранча, лиш хліба, та й хліба, та й хліба! А відки ж я тобі того хліба наберу?! Та то би на дванадцятий сніп якийсь раз торгнути, то би якийсь раз схилитися, то з поперека вогонь у пазуху сиплеться! То тебе кожне стебельце в серце дюгне!3

Се було до дітей, а тепер він звернувся до кумів.

— А увечір, лиш покажешся до хати такий, як віхоть, як мийка, усотаний4, а вони тобі в один голос, і жінка і діти: "Нема хліба!" Та й ти не йдеш, бідний чоловіче, спати, але ти тягнеш ціп та й молотиш напотемки, аби завтра мали з чим іти в жорна. Та так тебе ціп і звалить на сніп, та й так деревієш до ранку у сні, аж тебе роса припаде. Та й лишень очі пролупиш, то зараз тебе та роса їсть, бо мало тебе біда їсть, ще вона вночі тебе найде! Промиєш очі та й точишся на лан, такий чорний, що сонце перед тобою меркне.

— Іване, не журіться дітьми, бо то не лишень ви, але бог їм тато, старший від нас.

— Яз богом за груди не беруся, але нащо він тото пускає на світ, як голе в терен?! Пустить на землю, талану в руки не дасть, манни з неба не спустить, а потім увесь світ кричить: "Мужики злодії, розбійники, душогубці!" Зіпреться один з другим у церкві такий гладкий, що муха по нім не полізе, та корить, та картає! "Ви,— каже,— дітей не навчаєте страху божого, ви їх самі посилаєте красти..." Ей, де я годен так ганьбити! А коби коло моєї дитини і мамка, і нянька, і добродзейка ходила, коби мені люди всього назносили, то і я би, єгомость5, знав, як діти вчити! Але мої діти ростуть по бур'янах разом з курами, а як що до чого прийде, отак, як тепер, то ніхто не знає, що вони цілий день їдять? Чи крадуть, чи жебрають, чи пасуть, а я відки знаю? Я косю ваші лани та й забуваю не лиш за діти, але за себе не пам'ятаю! Ви би хотіли, аби я ваші лани обробив і діти аби учив. А ви від чого? Так, люди, ви самі знаєте, яке наше життя...

— Знаємо, куме, знаємо, як не знати, самі в нім бродимо.

— Я на діти дивлюся, але я не гадаю, аби воно було чемне, аби вміло до ладу зробити. Я лиш заглядаю, чи воно вже добре по землі ходить, аби його упхати на службу, оцього я чекаю. Я не чекаю, аби воно убралося в силу, аби путерії6 набрало, аби воно коло мене нажилося. Коби лиш багач або пан створив пащеку, а я його туди кидаю, аби лишень збутися! А потім воно бігає коло худоби, ноги — одна рана, роса їсть, стерня коле, а воно скаче та й плаче. Ти б йому завернув худобу, поцілував би його в ноги, бо ти його сплодив, та й сумління тебе п'є, але минаєш, ще ховаєшся від нього, аби він не чув!..

Аж почервонів, аж задихався.

— Та й росте воно в яслах7, під столом або під лавою, їсть кулаки, умивається сльозами. А підросте, та й щось воно украде, бо воно ніколи

добра не знало, та краденим хоче натішитися. Дивишся — іде до тебе жандар. Скує тебе, наб'є, як товарину8, бо ти тато злодієві та й мусиш із ним бути у змові... Та й ти злодій навіки! Але це не решта, кінець ще напереді. Най би син,— ваша дитина, а людський злодій,— най би зогнив у тюрмі, бо злодія не шкода! Най би! А то вони візьмуть здоров'я та й дають до шпиталю лічити, а потім пускають письмо до війта9, аби тато платив кошта. З хати виганяють з бебехами! Ідеш до війта, по руках цілуєш: "Війточку, виберіть мене із цієї кари". "Ти,— каже війт,— бідний чоловік, то можу тебе випустити, але яку я вигоду буду мати за твою вигоду?" Стиснеш плечима, складешся, як цізорик10, та й кажеш:

"Місяць вам буду задурно служити..." Так чи не так, люди, правду кажу чи брешу, як пес?!

— Все так, цілий гатунок такий, одного слова не замилили11

Іван дрижав цілий, чув на собі вагу страшних своїх слів.

— Щоб не казали, люди, що каркаю над головами своїх дітей, як ворон над стервом, не кажіть, люди, не кажіть! Я не каркаю, я правду говорю, мій жаль каркає, серце каркає!

Очі його запалилися, і в них появилася страшна любов до дітей, він шукав їх очима по хаті.

— Бо виглядає так, що я свої діти геть позбиткував12, гірше, як темний ворог. А я, видите, не позбитку-вав. Я лишень прогорнув з-перед очей сьогодні, і завтра, і рік, і другий і подивився на мої діти, що вони там діють? А що я уздрів, те й сказав! Я пішов до них у гості, та й кров моя застигла на їх господарстві...

По хвилі:

— Якби до тої Канади не було морів, то я би їх у міх забрав та й пішки б з ними туди йшов, аби їх занести далеко від цього поругання. Я би ті моря берегами обходив...

Куми забули були за відпочинок, а тепер собі нагадали, швидко повставали і пішли.

II

Рано.

Діти обідали на землі, обливали пазухи і шелестіли ложками. Коло них лежала мама, марна, жовта, і бгала коліна під груди. По чорнім, нечесанім волоссі спливала мука і біль, а губи заціпилися, аби не кричати. Діти з ложками в роті оберталися до мами, дивилися і знов оберталися до миски.

— Семенку, ти вже наївся?

— Вже,— відповів шестилітній хлопець.

— То візьми віничок, покропи землю та й підмети хату. Мама не годна нахилитися, бо дуже болить усередині. Не кури дуже.

— Уступіться, бо через вас я не можу замітати. Мама звелася і поволіклася на постіль.

— Семенку, а тепер гарно вмийся, і Катруся, і Марія най вмиються, і побіжи в збанок води начерпнути, але не впадь у керницю, не схиляйся дуже...

— Семенку, піди та нарви огірків у решето, аби мама в горшку наквасила, бо я бачу, що буду слаба, та не будете мати що з хлібом їсти.

Та й нарви кропу і вишневого листя. Та не сотай огірчиння, але рви біля самого огудиння...

— Семенку, здійми з грядок13 сорочки, щоб я полатала, бо ходите чорні, як ворони.

Семенко все бігав, все робив, що мама казала, і раз по раз гримав на молодші сестри і казав, що дівки не знають нічого, лишень їсти.

— Вони ще малі, Семенку, як виростуть, та й будуть тобі сорочки прати.

— Я наймуся, та й там мені будуть сорочки прати, а їх не потребую.

— Не тішся, дитино, службі, бо не раз будеш свої дні оплакувати.

— А дивіться, тато зросли в службі та й нічого їм не бракує.

— І ти зростеш у службі, аж шкіра буде тріскати від того росту. Але ти, Семене, не балакай, але збирайся татові нести обід. Він десь такий голодний, що очі за тобою продивили.

— Я мушу татову палицю брати, аби від псів обганятися.

— А як загубиш, та й буде тато нас обоє бити. Та не йди простоволосий, але візьми хоч батьків капелюх.

— Той капелюх лише на очі паде, що не видко дороги.

— Вимий збанок та й сип борщу.

— Ви мене не вчіть стільки, бо я знаю.

— Семенку, а дивися, аби тебе пси не покусали...

III

Дріботів ногами по грубій верстві пилу і лишав за собою маленькі сліди, як білі квіти.

— Фіть, заки я зайду, то це сонце мене порядно спарить. Але я собі заберу волосся так, як жовнір, та й буде мені ліпше йти.

Поклав обід на дорогу і збирав волосся на верх голови, аби приложити його капелюхом і виглядати, як обстрижений жовнір. Очі сміялися, підскочив і покотився дальше. Та волосся з-під широкого капелюха зсунулося на потилицю.

— Це пустий капелюх, най-но як я наймуся, то я тоді собі капелюшок...

Лишень облизався. Пройшовши шмат дороги, він знову поставив обід на землю.

— Я змалюю собі велике колесо із шпицями. Сів насеред дороги в пил і обводив довкола себе палицею, потім рисував промені в колесі. Далі зірвався, перескочив поза обід і побіг дуже зрадуваний.

До кожних воріт закрадався, зазирав, чи нема на подвір'ї пса, і аж тоді швиденько перебігав. З одного подвір'я вибіг'пес і пустився за ним. Семенко співорив14, заверещав і сів з обідом. Палиця також впала на дорогу. Довгенько зіщулений сидів, чекав пса, аби кусав. Потім зважився подивитись і побачив над собою чорного пса, що спокійно стояв коло нього.

— На, на, циган, на кулеші, але не кусай, бо болить дуже, та й штраф твій ґазда буде платити. Та він тобі ноги поломить за той штраф.

Щипав з платка кулеші, метав псові по куснику і сміявся, що він на воздусі хапає. Пес мав створену морду, і він собі рот створив.

— А ти чий, шибенику, що пси на дорогах годуєш, а в поле що понесеш?

І якась жінка гупнула його в шию.

— А як, ви ще бийте, як пес хотів мене роздерти!

— А ти чий, такий чемний?

— Я Івана Петрового, але мама мали дитину та й слабі, а я мусю нести обід, а мене пси кусають, а ви ще б'єте...

— Ой, як я тебе била... Куди ж ти несеш обід?

— Татові несу на лан, коло ставу.

— Йди зо мною, бідо, бо я також несу туди обід. Пішли разом.

— А хто обід варив?

— Мама варили, бо я ще не вмію, а Марія і Катерина ще менші від мене.

— Та не слаба мама?

— Чому не слабі, так качаються по землі, так стогнуть, що аж! Але я за них роблю...

— Ото, ти робітник!

— Ви не знаєте та й говорите пусте. Ану запитайтеся мами, який я розумний! Я оченаш15 знаю цілий...

Жінка засміялася, а Семенко здвигнув плечима та замовк.

За ним біг пес, а він нібито кидав йому кулеші і заманював іти за собою.

IV

Три дні опісля.

Посеред хати сидів Семенко і сестри і корито з маленькою дитиною стояло. Коло них миска із зеленими накришеними огірками і хліб. На постелі лежала їх мама, обложена зеленими вербовими галузками. Над нею сипів рій мух.

— Понаїдайтеся та й тихо сидіть, бо я понесу дитину до Василихи, аби поплекала. Тато казали, аби нести рано, в полуднє й надвечір, а увечір вони самі вже прийдуть.

— Семенку, не переломи дитини.

— Я гадав, що ви спали. Тато, казали давати вам сту-деної води і булки їсти. Марія така чемна, що вона тоту булку ухватила і вкусила вже раз. Але я набив та й відібрав! їстимете?

— Не хочу.

— Тато зсукали ще свічку та й казали, що якби ви вмирали, аби вам дати в руки і засвітити. Коли я не знаю, коли давати...

Мама подивилася великими блискучими очима на сина. Безодня смутку, увесь жаль і безсильний страх зійшлися разом в очах і разом сплодили дві білі сльози. Вони викотилися на повіки і замерзли.

— Тато рано в хоромах16 також плакали, так головою до одвірка лупили! Заплакані взяли косу та й пішли. Взяв дитину й вийшов...

— Семенку, аби ти не давав Катрусю, і Марійку, і Василька бити мачусі. Чуєш? Бо мачуха буде вас бити, від їди відгонити і білих сорочок не давати.

— Я не дам та й татові буду казати.

— Не поможе нічого, синку мій наймиліший, дитинко моя найзолотіша! Як виростеш, щоб між собою дуже любилися, дуже, дуже!.. Аби ти помагав їм, аби не давав кривдити.

— Як я буду служити та й буду дужий, то я їх не дам, а буду до них щонеділі приходити.

— Семенку, аби просив тата, що мама наказувала, аби вас любив...

— Їжте булку...

— Співай дитині, хай не плаче...

Семенко хитав дитину, але співати не смів. А мама обтерла долонею сухі губи і заспівала.

У слабім, уриванім голосі виливалася її душа і потихеньку спадала межи діти і цілувала їх по головах. Слова тихі, невиразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю, і ніхто їх позбирати не може,

і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти в пусте поле за листочками...

1 Марікувати — нарікати.

2 Борше — швидше.

3 Дюгати — колоти, шпигати.

4 Як мийка, усотаний — смертельно втомлений.

5 Єгомость — так називали попа в Галичині.

6 Путерії набрати— путнім стати, набрати розуму, сили.

7 Ясла — відгороджене в хліві місце, куди закладають корм для худоби.

8 Товарина — худоба.

9 Війт — голова волосної управи.

10 Цізорик — складаний ножик.

11 Не замилили — не помилилися.

12 Збиткувати — знущатися.

13 Грядка — жердка під стелею, що на ній вішають одежу.

14 Співорити — закричати з переляку.

15 Оченаш — "Отче наш..." — слова молитви.

16 В хоромах — в сінях.